

Research Paper

Institutional Quality, Economic Complexity, and the Curse of Natural Resources; New Evidence from MENA Countries

Fatemeh Sadat Alavi*¹ , Nazar Dahmardeh Ghaleno²

¹ Ph.D. student in Economics, Faculty of Economics, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
email: alavi_eghtesad@yahoo.com

² Professor, Faculty of Economics, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
email: nazar@hamoon.usb.ac.ir

10.22080/IEJM.2023.26452.2024

Received:

December 15, 2023

Accepted:

December 26, 2023

Available online:

January 12, 2024

Keywords: Economic growth,
institutionalism,
development economics.**JEL Classification:**

B15 ,D73 ,O10.

Abstract

Considering the need to speed up economic growth in developing countries, several studies have addressed this issue from different aspects. In the meantime, how natural resources affect economic growth is controversial. A group of economists attribute the slow economic growth to the curse of natural resources and the subsequent Dutch disease. Another group believes that important variables such as institutional quality and the diversity of the economy can be involved in this issue. In this regard, the present study examines the role of institutional quality and economic diversity in the effect of natural resource rent on growth in selected countries of the MENA region in 2002-2018. The results of applying the Generalized Method of Moments (GMM) showed that natural resources have a negative effect on economic growth, confirming the resource curse hypothesis. However, its interaction with institutional quality and diversity causes the effect of natural resources on economic growth. Based on this, the improvement of institutional quality through governance can be considered as a determining factor in the effect of natural resource rent on economic growth.

*Corresponding Author: Fatemeh Sadat Alavai

Address: Faculty of Economics, University of Sistan
and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Email: Alavi_eghtesad@yahoo.com

Tel: 09125856497

Extended Abstract

1. Introduction

For a long time, there has been a prominent dispute among economists regarding the reasons for the slow economic growth of major countries rich in oil resources. What makes this ambiguity and lack of consensus wider is the heterogeneity of economic growth in the mentioned countries. The countries enjoying natural resources rent can be divided into two categories: on the one hand, the countries of the Persian Gulf, Venezuela, and Nigeria, and on the other hand, countries such as Norway, Australia, and Botswana. The countries of the second category have had a fast track to achieve economic growth, while the countries in the first category are facing many problems. This contradiction has had two major answers in the economics literature: resource curse and poor institutional quality. Relating weak economic growth and failure to achieve development to the resource curse phenomenon is a deep-rooted approach in economic discussions, which considers the Dutch disease as one of the important reasons for its occurrence. In countries rich in natural resources, the Dutch disease causes resources to be transferred from the industry and service sectors to those related to natural resources. Therefore, the direct effect of natural resources on the economy is negative. Relating the above-mentioned sufferings to the weakness of the institutions and their foundations is the approach of the institutionalists, who do not consider all the problems that have arisen due to the curse of natural resources. Based on this, to investigate the aforementioned controversial issue, instead of focusing only on the question of whether natural

resources are a curse or a blessing, the present research seeks to answer the issue of whether institutional quality can affect whether the income from natural resources is useful or harmful and if it can be decisive and effective on the economy of countries. In addition, considering that economic diversity has been part of the main goals in the economic development programs of countries with natural resources, can positive effects be attributed to the rent of natural resources from this channel or not?

2. Data / Methodology

The GMM method was used in this research. This method was preferable for two reasons: firstly, due to the short period and the possibility of violating the autocorrelation assumption, one of the estimation methods was the generalized moments technique; secondly, the manner of dependent variables used (economic growth) tended to be high stability over time and was affected by its intermittent values. Therefore, entering intermittent values of the mentioned variables was inevitable. Common econometric methods were unable to estimate a model with these characteristics. This defect was solved in the GMM method by introducing instrumental variables.

The time range of the research period was 2002 to 2018, and the geographical range of the selected countries included the United Arab Emirates, Bahrain, Algeria, Egypt, the Islamic Republic of Iran, Jordan, Kuwait, Oman, Saudi Arabia, and Tunisia.

3. Results/Findings

The results showed that natural resources had a significant negative effect on economic growth. However, the economic diversification index and its interaction with natural resources positively and significantly affected economic growth.

So, it can be said that the negative effects of the natural resource rent disappeared with the diversification of the economy, and having natural resources can accelerate economic growth. In addition, with the improvement of the institutional situation and its interactive effect on the rent of natural resources, economic growth is expected to be positively affected.

4. Conclusion

Based on the obtained results, what turns the abundance of natural resources into an opportunity or a resource disaster is institutional quality. In fact, the abundance of natural resources by itself is not considered a negative or positive factor for economic growth, and whether the abundance of resources leads to natural disasters or accelerates economic growth

depends on the country's institutional quality. Therefore, it can be argued that institutional quality determines the effects of the abundance of natural resources on economic growth.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgment:

The authors appreciate all the scientific consultants in this paper.

علمی

کیفیت نهادی، پیچیدگی اقتصاد و نفرین منابع طبیعی؛ شواهدی جدید از کشورهای منا

فاطمه السادات علوی^{۱*} ID، نظر دهمرده^۲ ID

^۱ دانشجوی دکتری، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، ایمیل: Alavi_eghtesad@yahoo.com
^۲ استاد، گروه اقتصاد، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. ایمیل: nazar@hamoon.usb.ac.ir

10.22080/IEJM.2023.26452.2024

چکیده

با توجه به لزوم سرعت بخشیدن به رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، مطالعات متعددی از جنبه‌های مختلف به این مهم پرداخته‌اند. در این میان، نحوه اثرگذاری منابع طبیعی بر رشد اقتصادی با مناقشه همراه است. دسته‌ای از اقتصاددانان رشد کند اقتصادی را به مسأله نفرین منابع طبیعی و بیماری هلندی متعاقب آن نسبت می‌دهند. دسته‌ای دیگر، اعتقاد دارند متغیرهای مهمی نظیر کیفیت نهادی و تنوع اقتصاد می‌تواند در این مسأله دخیل باشد. در این راستا، پژوهش حاضر سعی می‌کند نقش کیفیت نهادی و تنوع اقتصاد را در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر رشد در کشورهای منتخب منطقه منا در دوره ۲۰۱۸ - ۲۰۰۲ بررسی نماید. نتایج حاصل از به کارگیری روش گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM) نشان داد که منابع طبیعی به طور منفرد اثرگذاری منفی بر رشد اقتصادی دارد که تأییدکننده فرضیه نفرین منابع است. اما، تعامل آن با کیفیت نهادی و تنوع باعث اثرگذاری منابع طبیعی بر رشد اقتصادی می‌شود. بر این اساس، می‌توان بهبود کیفیت نهادی از طریق حکمرانی را عاملی تعیین‌کننده در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی قلمداد کرد.

تاریخ دریافت:

۲۴ آذر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۰۵ دی ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۲۲ دی ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

رشد اقتصادی، نهادگرایی، اقتصاد توسعه.

طبقه‌بندی:

O10, D73, B15

** این مقاله مستخرج از رساله دکتری می باشد که در گروه اقتصاد دانشگاه سیستان و بلوچستان به انجام رسیده است.

* نویسنده مسئول: فاطمه السادات علوی

ایمیل: Alavi_eghtesad@yahoo.com

آدرس: دانشکده مدیریت و اقتصاد، گروه اقتصاد، دانشگاه

تلفن: ۰۹۱۲۵۸۵۶۴۹۷

سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۱ مقدمه

آیا می‌توان از این مجرا آثار مثبتی برای رانت منابع طبیعی قائل شد یا خیر.

با توجه به آنچه ذکر شد، پژوهش حاضر به بررسی نقش کیفیت نهادی و همچنین متنوع شدن اقتصاد در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی کشورهای منتخب منطقه طی دوره زمانی ۲۰۱۸ - ۲۰۰۰ می‌پردازد. برای این منظور، ادامه مقاله به شرح زیر تنظیم شده است:

در بخش دوم، ادبیات موضوع از حیث مبانی نظری و مطالعات تجربی بررسی می‌شود. بخش سوم، به روش‌شناسی تحقیق اختصاص دارد. بخش چهارم، با برآورد الگوی رگرسیونی به تشریح نتایج تحقیق اختصاص دارد. بر اساس نتایج به دست، در بخش پایانی توصیه‌های سیاستی ارائه می‌شود.

۲ ادبیات موضوع

در بخش ادبیات موضوع، نخست بنیان‌های نظری تحقیق در خصوص نقش کیفیت نهادی در اثرگذاری منابع طبیعی بر رشد اقتصادی تشریح شده است. در بخش دوم، با مرور اهم مطالعات خارجی و داخلی جنبه‌های نوآوری پژوهش آشکار می‌شود.

۲٫۱ مبانی نظری

۲٫۱٫۱ منابع طبیعی، کیفیت نهادی و رشد اقتصادی

منابع طبیعی در نگاه اولیه با اثرگذاری بر درآمدهای ارزی، سرمایه‌گذاری مولد و ایجاد اشتغال به عنوان تسهیل‌گر رشد و توسعه اقتصادی قلمداد می‌شوند. شواهد تاریخی و ادبیات کلاسیک نیز نقشی ویژه برای جایگاه کنونی کشورهای توسعه یافته (به طور مثال، کشورهای اسکاندیناوی کانادا، ایالات متحده) قائل هستند (آلسادک و بنین^۱، ۲۰۲۳). با وجود این، این نقش برای کشورهای در حال توسعه امروزی محل مناقشه است. اقتصاددانان سال‌ها است

از دیرباز مناقشه‌ای برجسته‌ای میان اقتصاددانان در خصوص دلایل کندی رشد اقتصادی عمده کشورهای غنی از منابع نفتی وجود دارد. آنچه این ابهام و عدم اجماع را گسترده‌تر می‌نماید، ناهمگنی رشد اقتصادی در کشورهای مذکور است. به طوری که کشورهای برخوردار از رانت منابع طبیعی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: از یک سو کشورهای خلیج فارس، ونزوئلا و نیجریه و از سوی دیگر کشورهای نظیر نروژ، استرالیا و بوتسوانا. به طوری که کشورهای دسته دوم آهنگ سریعی برای دستیابی به رشد اقتصادی داشته‌اند. اما، کشورهای حاضر در دسته اول با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو هستند. این تناقض دو پاسخ عمده در ادبیات اقتصاد داشته است: نفرین منابع و کیفیت نهادی ضعیف. مرتبط دانستن رشد اقتصادی ضعیف و عدم دستیابی به توسعه به پدیده نفرین منابع، رویکردی ریشه‌دار در مباحث اقتصادی است که یکی از دلایل مهم وقوع آن را بیماری هلندی می‌داند. در کشورهای غنی از منابع طبیعی، بیماری هلندی باعث می‌شود منابع از بخش‌های صنعت و خدمات به بخش‌های مربوط به منابع طبیعی منتقل می‌شوند. از این‌رو، اثر مستقیم منابع طبیعی بر اقتصاد منفی است. ربط دادن مصائب فوق‌الاشاره به ضعیف بودن نهادها و بنیان‌های آن رویکرد نهادگرایان است که همه مشکلات پدید آمده را به دلیل نفرین منابع طبیعی نمی‌داند. بر این اساس، پژوهش حاضر برای بررسی مسأله مناقشه‌انگیز مذکور به جای تمرکز صرف بر مسئله نفرین یا نعمت بودن منابع طبیعی به دنبال پاسخگویی به این مسأله است که آیا کیفیت نهادی می‌تواند در مفید یا مضر بودن درآمد حاصل از منابع طبیعی بر روی اقتصاد کشورها تعیین‌کننده و موثر باشد. علاوه بر این، با توجه به این‌که تنوع اقتصادی بخشی از اهداف اصلی در برنامه‌های توسعه اقتصادی کشورهای دارای منابع طبیعی بوده است،

¹ Alssadek & Benhin

رشد را تحت تاثیر قرار می‌دهد ترکیبی از دو عامل نهادی و منابع طبیعی است.

مکاتب اقتصادی هر یک به نوبه خود تلاش کرده‌اند که به شناخت قانونمندی‌های حاکم بر رفتار انسان بپردازند و ابزارهایی را برای مقابله با معضلات اقتصادی ارائه دهند. اقتصاد نهادگرایی جدید به عنوان شاخه‌ای نو از مکتب نهادگرایان برای پاسخگویی به علل توسعه پایدار کشورهای صنعتی در طول سه قرن گذشته و تداوم توسعه نیافتگی در جهان سوم به ویژگی بازدهی صعودی نهادها تاکید می‌کند. از اواخر دهه ۱۹۹۰، نهادهای بین‌المللی، سیاست‌گذاری و اقتصادی همچون بانک جهانی، برنامه عمران سازمان ملل و تا حدودی صندوق بین‌المللی پول سیاستی به نام حکمرانی خوب را به عنوان کلید معمای توسعه مطرح نمودند. آنچه از آن به عنوان کیفیت نهادی تعبیر می‌شود در حقیقت ساختار نهادی حاکم بر یک کشور است. در بین اقتصاددانان نهادگرا تعاریف مختلفی از متغیر کیفیت نهادی ارائه شده است، اما پیدا کردن یک متغیر که بتواند کیفیت نهادی را حتی هنگامی که نهادها به زمینه‌های مختلف تفکیک می‌شوند، سخت است. با این وجود طبق تعریفی که کافمن و همکاران^۴ (۲۰۱۰) ارائه کرده‌اند، معیاری که بتواند به عنوان برآیندی از نهادها قابل استناد باشد و از آن برای اندازه‌گیری متغیرهای نهادی استفاده شود شاخص‌های حکمرانی خوب است. رابطه حاکمیت و منابع طبیعی در دهه‌های اخیر به شدت مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و بسیاری از اقتصاددانان نقش اصلی نهادها و شیوه‌های حکمرانی خوب را در فرار از نفرین منابع و معکوس کردن آن برجسته کرده‌اند (بارو^۵، ۱۹۹۱، ساکس و وارنر^۶، ۱۹۹۹، بارو و سالی مارتین^۷، ۱۹۹۷، مهلوم و همکاران^۸، ۲۰۰۶،

بحث مهم و چالش‌برانگیزی را دنبال می‌کنند که طبق آن کشورهای دارای منابع طبیعی اغلب نمی‌توانند از این منابع در جهت رشد و توسعه اقتصادی استفاده کنند و حتی ممکن است دچار تورم‌های رکودی نیز شوند. بر این اساس، برخی از مطالعات مرتبط (به طور مثال، بک^۱، ۲۰۱۱) برخلاف نگرش کلاسیک‌ها مطالعات جدید خلاف این نتایج را تایید کرده و وجود منابع طبیعی را در برخی موارد موجب کاهش رشد و کارایی اقتصاد برمی‌شمارد. این تناقض، به پدیده نفرین منابع طبیعی شهرت پیدا کرده است (آلسادک و بنین، ۲۰۲۳).

اما در مورد این‌که چه عاملی پدیده نفرین منابع را شکل داده است، تاکنون نظرات متفاوتی ارائه شده است که می‌توان آن‌ها را در چند دسته تقسیم کرد: در دسته اول نظرات که توجه بر اثر مستقیم درآمدهای نفتی بر اقتصاد متمرکز است. عواملی چون بیماری هلندی، ضعف سرمایه انسانی و نرخ پایین سرمایه‌گذاری به عنوان دلایل اصلی نفرین منابع مورد بررسی قرار می‌گیرد (گیلفسون^۲، ۲۰۰۶). در دسته دوم، توجه به نقش نهادها و کیفیت آن‌ها معطوف است. در خصوص تاثیرگذاری وابستگی به منابع بر کیفیت نهادها و شکل‌گیری پدیده نفرین منابع سه دیدگاه وجود دارد. در دیدگاه اول وفور منابع طبیعی موجب آسیب به کیفیت نهادها و تضعیف آن‌ها می‌شود، در دیدگاه دوم فراوانی منابع طبیعی اثر مثبتی بر نهادها می‌گذارد.

برونشوایلر و بالته^۳ (۲۰۰۸) میان دو مفهوم فراوانی منابع طبیعی و وابستگی منابع تفاوت قائل شده و نشان دادند که وفور منابع طبیعی چه در مورد نهادها و چه در خصوص رشد اقتصادی شوم نیست. در دیدگاه سوم وفور منابع طبیعی با توجه به کیفیت نهادها موجب نفرین یا نعمت منابع طبیعی می‌شود و فراوانی منابع طبیعی به خودی خود موجب کاهش کیفیت نهادها نمی‌شود آنچه که

⁵ Barro

⁶ Sachs & Warner

⁷ Barro & Sala-i-Martin

⁸ Melhum et al

¹ Beck

² Glyfason

³ Brunnschweiler & Bulte

⁴ Kaufmann et al.

میان تنوع و پیچیدگی اقتصاد و متغیرهای توسعه و رشد اقتصادی را تحلیل می‌کنند. محققان اثرگذاری پیچیدگی اقتصادی بر رشد اقتصادی را از طریق لزوم تولید محصولات جدید برای دستیابی به توسعه، ایجاد صنایع با بهره‌وری بیشتر، انتقال نیروی کار از بخش‌های با بهره‌وری پایین به بخش‌های با بهره‌وری بالا و سرریز و انتشار دانش توضیح می‌دهند (محمدی خیاره و زیوری، ۱۴۰۱). در این مسیر، شاخص پیچیدگی اقتصادی کاربرد بسیار زیادی پیدا کرده است.

ایده معرفی شاخص پیچیدگی اقتصادی توسط گروهی از دانشمندان و محققین در سال ۲۰۰۶ آغاز شده است. این گروه با مطالعات گوناگونی از سال ۲۰۰۷ به بعد پیچیدگی اقتصادی را معرفی نموده و اطلس پیچیدگی اقتصادی جهان را در سال ۲۰۱۱ منتشر کردند. شاخص پیچیدگی اقتصادی موارد زیر را تشریح می‌کند (متوسلی‌زاده و سلیمی، ۱۳۹۹):

۱. اطلاعات مربوط به مجموعه دانش و توان-مندی‌های بالقوه کشورها
۲. ارتباط بالای آن با درآمد سرانه
۳. فراهم کردن برآورد رشد برای دوره‌های آتی
۴. تعیین سطح پیچیدگی صادرات برای آینده.

ایجاد تنوع اقتصادی در اقتصادهای متکی به نفت مستلزم توسعه فعالیت‌های خارج از محدوده نفت یعنی گسترش تولید ناخالص داخلی غیرنفتی مطابق با توسعه به منظور تأمین تقاضای داخلی یا صادرات است. تنوع صادرات به وسیله سرمایه‌گذاری خصوصی خارجی و داخلی انجام می‌پذیرد و به کیفیت نهادها واکنش نشان می‌دهد (کارشناس و حکیمیان^{۱۲}، ۲۰۰۵). حکمرانی ضعیف به جای فراهم کردن زیرساخت‌های تنوع اقتصادی و رشد پایدار به

رابینسون و همکاران^۱ (۲۰۰۶). طبق نظر البرا^۲ (۲۰۱۳) نفرین منابع را می‌توان "تناقضی دانست که در آن کشورهای غنی از منابع قادر به همگامی، از نظر اقتصادی، با هم‌تایان خود که غنی از مواد معدنی نیستند" نمی‌باشند. این حالتی را نشان می‌دهد که وفور منابع طبیعی، بسیاری از کشورها را قادر به دستیابی به نرخ رشد پایدار و کاهش اهداف فقر نمی‌کند.

ادبیات جامع اقتصادی و سیاسی نشان می‌دهد که کشورهای غنی از منابع در مقایسه با کشورهای کم‌منابع طبیعی آن‌ها کمتر است، از نظر توسعه اجتماعی و اقتصادی عملکرد ضعیفی دارند (راس^۳، ۲۰۰۰). ثروت منابع طبیعی با دموکراسی کمتر (آندرسون و آسلاکسن^۴، ۲۰۱۳، رمزی^۵، ۲۰۱۱)، فساد بیشتر (کاسلی و مایکلز^۶، ۲۰۱۳، لایت و ویدمن^۷، ۱۹۹۹، اولکن و پنده^۸، ۲۰۱۲، سالی مارتین و سوبارامانیان^۹، ۲۰۱۳، ویسننه^{۱۰}، ۲۰۱۰)، احتمال درگیری‌های خشونت‌آمیز بالاتر (کولیر و هوفلر^{۱۱}، ۱۹۹۸، راس، ۲۰۱۱)، نوسانات نرخ ارز، خسارت به سایر بخش‌های تولید و همچنین تنوع اقتصادی کمتر و افزایش نوسانات اقتصاد کلان همراه است. در نتیجه این عوامل، می‌توان اثرگذاری منفی تقلیل کیفیت نهادی را بر رشد اقتصادی از کانال‌های مختلف توضیح داد.

۲٫۲ پیچیدگی اقتصادی، کیفیت نهادی و رشد اقتصادی

بر اساس دیدگاه ساختارگرایان، ارتباط شدیدی میان توسعه و رشد اقتصادی با اغییرات ترکیب تولید و پیشرفت در تولید کالاهای پیچیده برقرار است. بر این اساس، نقش تغییرات ساختاری و پیچیدگی اقتصاد بر رشد و توسعه اقتصادی در ادبیات موضوع برجسته شده است. در این زمینه، محققان ارتباط

⁷ Leiite & weidmann

⁸ Olken & pand

⁹ Sale-i-Martin & Subbramanian

¹⁰ Vicente

¹¹ Collier & Hoeffler

¹² Karshenas & Hakimian

¹ Robinson et al

² Elbra

³ Ross

⁴ Anderson & Aslaksen

⁵ Ramsay

⁶ Caselli & Micheals

نشان می‌دهند که چگونه کشورهای دارای منابع طبیعی مختلف قادر به یافتن راه‌هایی برای کاهش وابستگی به منابع و تنوع سازی اقتصاد خود بودند و چگونه از لحاظ رشد اقتصادی بهتر عمل کرده‌اند. تنوع اقتصادی لازمه رشد اقتصادی پایدار می‌باشد و فرآیندی است که طی آن کشورهای غنی از منابع با بی‌ثباتی مقابله کرده و از افت قیمت جهانی نفت فرار می‌کنند. به علاوه تنوع‌سازی توانایی حل مسئله بیکاری و قرار گرفتن نهادها در مسیر صحیح را دارد و از این روی سنگ بنای رشد اقتصادی پایدار می‌باشد. همان‌طور که مشخص است تنوع از بسیاری جهات منافع قابل توجهی به همراه دارد.

۲٫۳ مطالعات تجربی

۲٫۳٫۱ مطالعات خارجی

ساکس و وارنر (۱۹۹۷)، با بررسی ۹۵ کشور در حال توسعه، نتیجه‌گیری کردند که فراوانی منابع طبیعی ذاتاً اثر زیان‌باری بر عملکرد اقتصادی دارد. تنها دو کشور مالزی و موریتوس در شرق ماداگاسکار بودند که در طول سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۸۰ دارای رشد اقتصادی دو درصدی در هر سال بوده و از این قاعده مستثنی می‌شدند. در مقاله منتشر شده توسط ساکس و وارنر (۱۹۹۹) نقل قولی از جین بادین فیلسوف قرن شانزدهم ذکر شده که بدین شرح است: "مردان یک سرزمین حاصل خیز و بارور، عموماً انسان‌های سست و ترسویی هستند، در حالی که برعکس سرزمین‌های بی‌ثمر، مردان را به مقتضی ضرورت، میانه‌رو و در نتیجه محتاط، هوشیار و کوشا می‌سازد".

برونشوایلر و بالته (۲۰۰۸) دیدگاه فراوانی منابع طبیعی موجب بدتر شدن کیفیت نهادها و در نتیجه، تأثیر منفی بر رشد اقتصادی می‌شود را به چالش کشیدند. آن‌ها استدلال می‌کنند علّت راه دیگری می‌پیماید، به طوری که نهادها بد (حکمرانی ضعیف) با عملکرد بالایی شاخص منابع طبیعی (مثلاً نسبت

میزان قابل توجهی در تخریب آن نقش دارد و در واقع نهادهای قدرتمند واسطه‌ای هستند که می‌توانند تعامل بین تنوع فعالیت‌های اقتصادی و سود حاصل از منابع طبیعی را سازگار سازند. شیوه حکمرانی خوب نه تنها می‌تواند دولت‌ها را تحت فشار قرار دهد تا از درآمدهای حاصل از منابع در فعالیت‌های اقتصادی نوپا استفاده کنند بلکه هم‌چنین جوی سالم برای تجارت فراهم می‌آورد که با شکوفایی این بخش‌ها کمک‌های قابل توجهی به اقتصاد ملی داشته باشند (سازمان ملل،^۱ ۲۰۱۱). آتی^۲ (۲۰۰۰)، ۷۰ کشور در حال توسعه را مورد بررسی قرار داد و دریافت که در کشورهای غنی از منابع، ضعف نهادی سازمانی مشاهده شده و به دلیل محدودیت تنوع در کالاهای تولیدی منجر به رشد اقتصادی محدود در این کشورها شده است. او معتقد است کشورهای غنی از نظر منابع طبیعی به خصوص آنانی که صاحب منابع متمرکز (مانند نفت و گاز، معادن و جنگل‌ها) می‌باشند، گرایش به حکومت‌های الیگارش‌ی غارتگر و دولت‌هایی دارند که تنها منافع گروه‌های خاصی از جامعه را تأمین می‌کنند. نتیجه این چرخش نهادی، سیاست‌های رانت‌جویانه اقتصادی و تأخیر مداوم و آگاهانه در حرکت به سمت رقابت صنعتی و تنوع اقتصادی است. ماتالله^۳ و ماتالله^۳ (۲۰۱۶) رابطه قوی بین رانت نفت و رشد را تأیید کردند و در ۱۱ کشور صادر کننده نفت نفرین منابع را تشخیص داده‌اند. آن‌ها همچنین نشان می‌دهند که حاکمیت یکی از عناصر اصلی در تهیه دستورالعمل متنوع‌سازی است، در حالی که رانت نفت با تشویق فعالیت‌های رانت‌خواری، تنوع اقتصادی را ناکام می‌گذارد. تنوع اقتصادی با گسترش پایه‌های اقتصادی کشور و رشد اقتصادی تدریجی سپری در برابر نفرین منابع محسوب می‌شوند. در حقیقت تنوع اقتصادی تفاوت در الگوهای رشد کشورهای غنی از منابع و کشورهای فقیر از منابع را برجسته می‌کند (پارلی^۴، ۲۰۱۵). به عنوان مثال شیلی، برزیل، اندونزی، مالزی، مکزیک و سوئد

³ Matallah & Matallah

⁴ Parlee

¹ OECD

² Auty

دولت به بخش خصوصی در کشورهای نفت خیز منتقل کرد. جهانی شدن برای کشورها سودمند است زیرا باعث رشد اقتصادی می‌شود. سرانجام، جنگ تأثیر منفی قابل توجهی در رشد در دراز مدت دارد.

الجرالله و انگاس^۵ (۲۰۲۰) با استفاده از داده‌های ۱۹۸۴ تا ۲۰۱۴، اثرات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی فراوانی منابع را در کشور نفت خیز کویت بررسی کرده‌اند. در تحقیق مذکور، آثار کوتاه‌مدت و بلندمدت رانت منابع را بر تولید ناخالص داخلی سرانه (تولید ناخالص داخلی)، بهره‌وری، سرمایه انسانی و کیفیت نهادی تحلیل شده است. نتایج حاصل از الگوی خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی^۶ که رانت منابع فقط در کوتاه‌مدت تولید ناخالص داخلی را افزایش می‌دهد. با این حال رانت منابع باعث کم شدن بهره‌وری، سرمایه انسانی و کیفیت نهادی در کوتاه‌مدت و بلندمدت می‌شود. این نتایج نشان می‌دهد که برای کویت، استفاده بیش از حد از منابع طبیعی در طولانی مدت مضر بوده است. نتایج نشان دهنده آن است که برای دستیابی به پایداری اقتصادی و توسعه با گذشت زمان، نیاز به بهبود کیفیت نهادی و افزایش سطح سرمایه انسانی وجود دارد.

فاگبمی و کوتی^۷ (۲۰۲۲) به بررسی نقش کیفیت نهادی در پدیده نفرین منابع در نیجریه پرداخته‌اند. برای این منظور از داده‌های دوره زمانی ۲۰۱۹-۱۹۹۶ و روش‌های خودرگرسیون با وقفه‌های توضیحی و تصحیح خطای برداری استفاده کرده‌اند. نتایج نشان داده است در کوتاه‌مدت و میان‌مدت وضعیت نهادی و رانت منابع طبیعی به طور مشترک بر رشد اقتصادی اثر می‌گذارند.

حوریا و همکاران^۸ (۲۰۲۰) به بررسی اثرگذاری پیچیدگی اقتصاد بر رشد اقتصادی در کشورهای در

صادرات منابع طبیعی به تولید ناخالص داخلی) در ارتباط است. آن‌ها معتقدند شاخص نسبت صادرات به تولید ناخالص داخلی باید به عنوان یک جایگزین برای وابستگی به منابع و نه وفور منابع طبیعی تفسیر شود. آن‌ها کل دارایی‌های منابع طبیعی از جمله سرمایه و ذخایر کشف شده نفتی و کانی را ثروت و وفور منابع طبیعی در نظر می‌گیرند و معتقدند این شاخص با شاخص‌های حکمرانی، مانند حاکمیت قانون، فساد و اثربخشی دولت همبستگی مثبت دارد.

استویکوسکی و کوفارفا^۱ (۲۰۱۷) با استفاده از روش‌های حداقل مربعات معمولی پویا^۲ و گشتاورهای تعمیم‌یافته به بررسی اثرگذاری شاخص پیچیدگی اقتصاد بر رشد اقتصادی در ۱۶ کشور منتخب جنوب شرقی و مرکزی اروپا در دوره ۲۰۱۳-۱۹۹۵ پرداخته‌اند. نتایج حاکی از آن است که اثرگذاری پیچیدگی اقتصاد در کوتاه‌مدت بی‌معنی و در بلندمدت مثبت و معنی‌دار است.

بررسی اثرگذاری پیچیدگی اقتصاد و سرمایه انسانی و رشد اقتصادی طی دوره ۲۰۱۰-۱۹۹۵ موضوع مطالعه ژو و لی^۳ (۲۰۱۷) بوده است. نتایج نشان دهنده آن است که پیچیدگی اقتصاد و توسعه انسانی در کوتاه‌مدت و بلندمدت اثرگذاری مثبت و معنی‌داری بر رشد اقتصادی دارد.

جلیلی و همکاران^۴ (۲۰۱۹) با ترکیب چندین کانال رابطه منابع و رشد اقتصادی را ارزیابی کردند. در تحقیق مذکور، از داده‌های تابلویی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۵ در ۳۱ کشور نفت خیز استفاده شد. نتایج نشان داده است که رانت منابع طبیعی اثرگذاری مثبت بر رشد اقتصادی دارد. نقش حاکمیت در رشد اقتصادی در کشورهای مورد بررسی قابل توجه است. توسعه مالی یک کانال بی اهمیت در رابطه رشد منابع است زیرا غالباً نمی‌توان رانت نفت را از

⁵ Aljarallah & Angus

⁶ Auto Regressive Distributed lag (ARDL)

⁷ Fagbemi & Kotey

⁸ Hoeriyah et al.

¹ Stojkoski & Kocarev

² The Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS)

³ Zhu & Li

⁴ Jalili et al

نفت خام (اقتصادهای غیر نفتی) طی دوره ۲۰۰۶ - ۱۹۹۶ مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان داد که پدیده نفرین منابع در کشورهای نفتی مشاهده می‌شود. با توجه به مدل برآورد شده برای هر دو گروه و مقایسه آن‌ها می‌توان علت وقوع این پدیده را ضعف در نهادها و زیرساخت‌های انسانی اجتماعی و سطح توسعه انسانی دانست.

عبادی و نیکو نسبتي (۱۳۹۱) با استفاده از نظریه نورث و همکارانش که معتقد بودند مسئله اساسی در زمینه رشد اقتصادی کشورها نه کیفیت یک یا چند نهاد خاص بلکه روش پدیدآوردن نظم در جامعه است و نحوه پدیدآوردن نظم، کیفیت نهادی و به تبع آن رشد اقتصادی را تحت تاثیر قرار می‌دهد به بررسی رشد اقتصادی کشورهای دارای منابع طبیعی در خلال سال‌های ۲۰۱۰ - ۱۹۷۰ که با روش اقتصادسنجی انجام شده است، پرداختند و نشان دادند که نظریه نورث و همکارانش در مورد کشورهای دارای منابع طبیعی هم صادق است و کشورهای دارای منابع طبیعی که نظمی دموکراتیک دارند، دچار نفرین منابع نشده و توانسته‌اند از منابع خود در جهت رشد اقتصادی استفاده کنند.

اسماعیلی رزی و همکاران (۱۳۹۴) با استفاده از یک الگوی معادلات همزمان برای اقتصاد ایران، از یک سوی تاثیر درآمد حاصل از صادرات منابع نفتی بر کیفیت نهادی را مورد آزمون قرار داده و از سوی دیگر تاثیر شاخص‌های کیفیت نهادی بر رشد اقتصادی را مطالعه کردند. نتایج نشان می‌دهد که در دوره ۱۳۹۱-۱۳۶۳ از نفت به عنوان ابزار اعمال حاکمیت سیاسی در ایران استفاده شده است. به بیان دیگر افزایش درآمدهای نفتی در ایران با کاهش کیفیت نهادی و افزایش خطر سیاسی به صورت غیرمستقیم تاثیر منفی بر رشد اقتصادی داشته است.

منصورآبادی و خداپرست (۱۳۹۷) به بررسی اثر وفور منابع طبیعی بر رشد اقتصادی کشورهای اوپک و نقش کیفیت نهادها در بازه ۲۰۱۳-۲۰۰۲ و با استفاده از پنل دیتا پرداختند. از شاخص‌های رعایت

حال توسعه پرداخته‌اند. نتایج حاصل از به کارگیری روش گشتاورهای تعمیم‌یافته برای داده‌های دوره زمانی ۲۰۱۹ - ۲۰۱۰ نشان داده است که پیچیدگی اقتصادی بر خلاف شاخص توسعه انسانی قادر است اثرگذاری مثبت و معنی‌داری بر رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه داشته باشد.

۲,۳,۲ مطالعات داخلی

مهرآرا و کیخا (۱۳۸۷) به تاثیرات بلندمدت و کوتاه-مدت درآمدهای نفتی بر رشد اقتصادی کشورهای وابسته به نفت با تاکید بر نقش نهادها پرداخته‌اند. برای این منظور از تحلیل‌های هم انباشتگی و تصحیح خطای پانل برای ۳۵ کشور صادرکننده نفت طی دوره ۲۰۰۵ - ۱۹۷۵ استفاده شده است. بر اساس نتایج این تحقیق، در کشورهایی با نهادهای خوب، درآمدهای نفتی یک موهبت بوده است، ولی در کشورهایی با نهادهای ضعیف این منابع تبدیل به نفرین شده و منجر به کاهش رشد اقتصادی این کشورها در بلندمدت و کوتاه‌مدت شده است. هم-چنین، بی‌ثباتی درآمدهای نفتی یکی از کانال‌های اصلی نفرین منابع در این کشورها بوده است. کشورهای با کیفیت نهادی بهتر، از بی‌ثباتی درآمدهای نفتی کمتر رنج برده‌اند. در این کشورها اثر بلندمدت نسبت سرمایه‌گذاری بر تولید، منفی و ناچیز بوده است. یعنی کیفیت و کارایی پروژه‌های سرمایه‌گذاری نقش با اهمیت‌تری نسبت به حجم سرمایه‌گذاری‌ها در تحولات رشد اقتصادی این کشورها ایفا کرده است. حجم آزادسازی‌های تجاری، هرچند در کوتاه مدت اثر منفی یا ناچیزی بر رشد اقتصادی این کشورها داشته است، اما در بلندمدت اثرات آنها مثبت و با اهمیت بوده است.

محمدزاده و همکاران (۱۳۹۰) نقش کیفیت نهادها و منابع انسانی در بلای منابع طبیعی را بررسی کردند. آن‌ها با استفاده از داده‌های تابلویی، اولاً پدیده بلای منابع آزمون کردند و از عوامل متعدد موثر بر توسعه انسانی و کیفیت نهادی متمرکز شدند. دو گروه کشورهای صادرکننده عمده نفت خام (اقتصادهای نفتی) و دیگر کشورهای صادرکننده

و انتهای دوره اثرگذاری مثبت، ولی در میان دوره اثرگذاری منفی بر رشد اقتصادی دارد.

محمدی خیاره و زیوری (۱۴۰۱) به بررسی تأثیر پیچیدگی اقتصاد بر رشد اقتصادی در ۱۱ کشور نوظهور طی دوره زمانی ۲۰۲۰ - ۲۰۰۰ پرداخته‌اند. نتایج حاصل از به کارگیری الگوی خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی پانلی^۲ نشان داده است که پیچیدگی اقتصاد در کوتاه‌مدت اثرگذاری معنی‌داری بر رشد اقتصادی ندارد. اما، در بلندمدت آثار مثبت افزایش تنوع و پیچیدگی بر رشد اقتصادی ظاهر می‌شود.

۲،۳،۳ جمع‌بندی مطالعات پیشین و نوآوری پژوهش

با توجه به بررسی اهم مطالعات مرتبط، نقش منابع طبیعی بر رشد اقتصادی محل مناقشه است. بر این اساس، تحقیق حاضر با این ایده که اثرگذاری منابع طبیعی از طریق کیفیت نهادی و هم‌چنین تنوع و پیچیدگی اقتصادی تحت تأثیر قرار می‌گیرد، می‌کوشد بینش جدیدی ارائه نماید. از این رو، مشارکت علمی تحقیق ارائه شواهدی جدید از اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی با در نظر گرفتن نقش کیفیت نهادی و تنوع و پیچیدگی اقتصاد است.

۳ روش شناسی پژوهش و معرفی الگوی نظری

در تحقیق حاضر از روش گشتاورهای تعمیم‌یافته استفاده شده است. این روش به دو علت ارجحیت دارد؛ اولاً، با توجه به بازه‌ی زمانی اندک و احتمال نقض فرض خودهم‌بستگی، یکی از راه‌های برآورد تکنیک گشتاورهای تعمیم‌یافته است؛ ثانیاً، نحوه‌ی متغیرهای وابسته شده به کار گرفته شده (رشد اقتصادی) در طول زمان میل به ثبات بالا داشته و از مقادیر با وقفه‌ی خود تأثیر می‌پذیرد. بنابراین، وارد کردن مقادیر باوقفه‌ی متغیرهای مذکور امری

حقوق مالکیت معنوی، شاخص آزادی تجارت، کیفیت سیستم قضایی و مقررات کسب و کار به عنوان شاخص بهبود کیفیت نهادها استفاده شده است. نتایج نشان دادند که شاخص کیفیت نهادها، درجه باز بودن اقتصاد و تحصیلات بر رشد اقتصادی در این کشورها اثر مثبت و ذخایر نفتی بر رشد اقتصادی اثر منفی دارد. هم‌چنین با افزایش کیفیت نهادی در کشورهای مورد بررسی نفرین تبدیل به موهبت شده است.

بررسی عوامل مؤثر بر کیفیت حکمرانی در کشورهای دارای رانت منابع طبیعی موضوع مطالعه عرب مازار و همکاران (۱۳۹۹) بوده است. محققان از داده‌های ۳۲ کشور دارای رانت منابع طبیعی در دوره زمانی ۲۰۱۵-۲۰۰۲ و رویکرد معادلات همزمان استفاده کرده‌اند. نتایج نشان داده است که کیفیت حکمرانی در کشورهای دارای رانت منابع نیز از طریق اثرگذاری بر ساختار مخارج دولت و سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی اثرگذار بوده‌اند.

وابستگی به نفت، کیفیت نهادی و رشد اقتصادی موضوع مطالعه ولیهی و همکاران (۱۴۰۱) بوده است. محققان از داده‌های چهارده کشور توسعه یافته و ده کشور درحال توسعه برای دوره زمانی ۲۰۱۹-۱۹۹۵ و روش خودرگرسیون برداری پانلی^۱ استفاده کرده‌اند. شوک وارده از سمت شاخص کیفیت نهادی بر رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه در دوره‌های ابتدایی منفی و سپس مثبت می‌شود، ولی این شوک در کشورهای توسعه یافته در کل دوره مثبت می‌باشد. هم‌چنین شوک اجاره نفتی در کشورهای در حال توسعه بر رشد اقتصادی در ابتدا مثبت و با رسیدن به آخرین دوره‌ها این روند منفی می‌شود، ولی این شوک در کشورهای توسعه یافته تنها دوره‌های اول تأثیر مثبت داشته و در سایر دوره‌ها اثرگذاری منفی دارد. در نهایت شوک سهم نفتی در کشورهای در حال توسعه ابتدا مثبت و پس از آن منفی می‌شود، در حالی که این شوک در کشورهای توسعه یافته ابتدا

² Panel Auto Regressive Distributed lag (PARDL)

¹ Panel vector autoregressive (PVAR)

مصر، جمهوری اسلامی ایران، اردن، کویت، عمان، عربستان سعودی و تونس می‌باشند.

$$Growth_{i,t} = a + \beta_0 Growth_{i,t-1} + \beta_1 NR_{i,t} + \beta_2 DIV_{i,t} + \beta_3 QI_{i,t} + \beta_4 NR_{i,t} * DIV_{i,t} + \beta_5 QI_{i,t} * DIV_{i,t} \quad (1)$$

در رابطه (۱۱):

Growth: رشد تولید ناخالص داخلی به قیمت ثابت سال ۲۰۱۵ است (منبع: بانک جهانی).

NR منابع طبیعی: سهم رانت منابع طبیعی به صورت درصدی از GDP است (منبع: بانک جهانی).

DIV: شاخص تنوع و پیچیدگی^۵ در اقتصاد که از اطلس پیچیدگی اقتصادی استخراج شده است.

QI: کیفیت نهادی که توسط شاخص حکمرانی بیان می‌شود. این شاخص شش مولفه پاسخ‌گویی و حق اعتراض، ثبات سیاسی و عدم خشونت، اثربخشی دولت، کیفیت مقررات، حاکمیت قانون و کنترل فساد را در بر می‌گیرد (منبع: بانک جهانی).

NR*DIV: اثر متقابل بین منابع طبیعی و تنوع.

NR*QI: متغیری است که ارتباط متقابل بین تولید منابع طبیعی و کیفیت نهادی را اندازه می‌گیرد.

۴ تحلیل نتایج

۴٫۱ معرفی متغیرها

در بخش حاضر، آمار مربوط به متغیرهای اصلی معرفی شده رابطه (۱) مرور می‌شود. در نمودارهای ترسیم شده محور افقی نشان دهنده مقاطع (سال و کشور) و محور عمودی مقدار عددی شاخص می‌باشند.

نمودار (۱) داده‌های کیفیت نهادی (شاخص حکمرانی) در کشورهای منتخب منا به تصویر کشیده است.

اجتناب‌ناپذیر است. روش‌های متداول اقتصادسنجی از برآورد الگویی با این مشخصات ناتوان هستند. این نقص، در روش گشتاورهای تعمیم‌یافته با معرفی متغیرهای ابزاری حل می‌شود. تخمین‌زن GMM با محاسبه تأثیرات ویژه مشاهده نشده در مدل (که به صورت وارد کردن متغیر وابسته با وقفه به عنوان یک متغیر توضیحی در مدل انجام می‌شود)، کنترل بهتری بر درون‌زایی کل متغیرهای توضیحی مدل فراهم می‌کند. روش GMM تخمین‌زننده قدرت‌مندی است که بر خلاف روش حداکثر راستنمایی، نیاز به اطلاعات دقیق توزیع جملات اختلال ندارد. این روش مبتنی بر این فرض است که جملات اختلال در معادلات با مجموعه متغیرهای ابزاری غیرهمبسته می‌باشد. هنگامی که متغیر وابسته، به صورت وقفه در طرف راست ظاهر شود دیگر برآوردهای حداقل مربعات معمولی^۱ سازگار نیست و باید به روش‌های برآورد دو مرحله‌ای^۲ یا GMM متوسل شد (گرین^۳، ۲۰۱۱).

به منظور بررسی اثرگذاری کیفیت نهادی و شاخص پیچیدگی بر رابطه میان رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی از رویکرد ناصر^۴ (۲۰۲۰) استفاده شده است. علاوه بر مطالعه مذکور، برای بررسی اثر تعاملی رانت منابع طبیعی با کیفیت نهادی و شاخص پیچیدگی به پیروی از گوهری و همکاران (۱۳۹۷)، احمدپور کچو و دهمرده قلعه نو (۱۳۹۸) و مجیدزاده و دهمرده قلعه نو (۱۴۰۱) از حاصل ضرب دو متغیر استفاده شده است.

با توجه به آنچه در بخش‌های قبل ذکر شد، برای تأمین اهداف تحقیق رابطه (۱) به عنوان الگوی تحقیق معرفی می‌شود. گستره زمانی تحقیق دوره زمانی ۲۰۱۸-۲۰۰۲ و گستره مکانی آن کشورهای منتخب منا است که بر اساس حداکثر داده‌های در دسترس شامل امارات متحده عربی، بحرین، الجزایر،

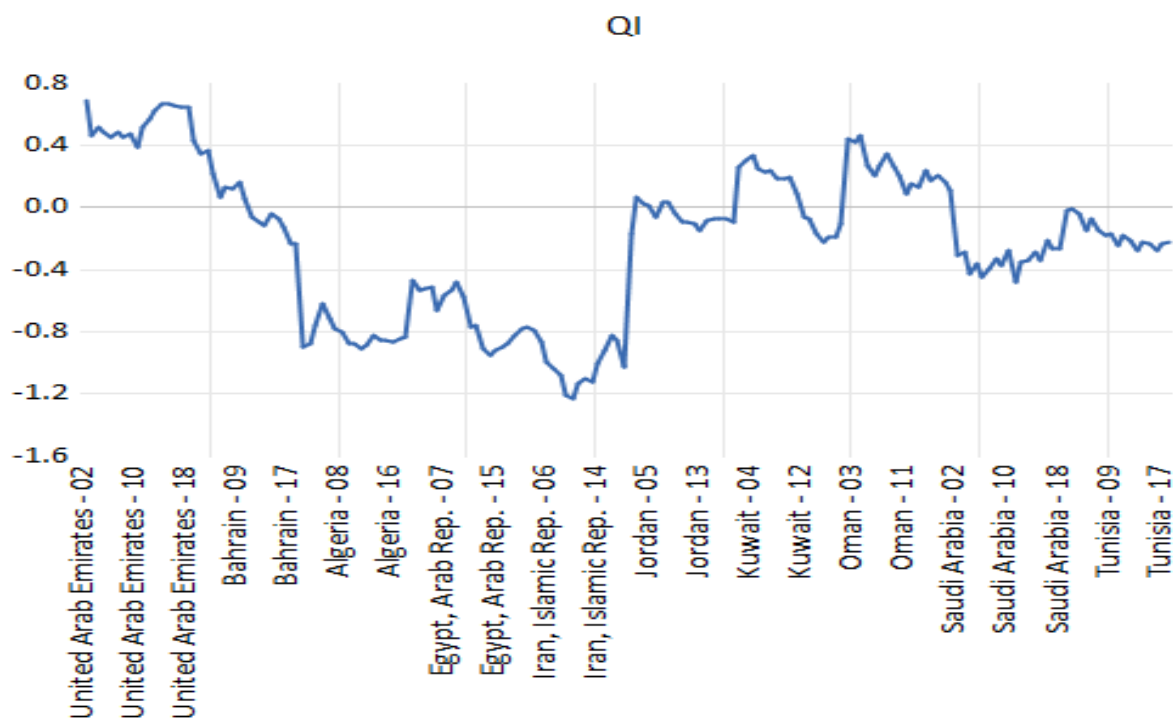
⁴ Naser

⁵ Economic Complexity Index

¹ Ordinary Least Squares (OLS)

² Two-Stage Least Squares (2SLS)

³ Green

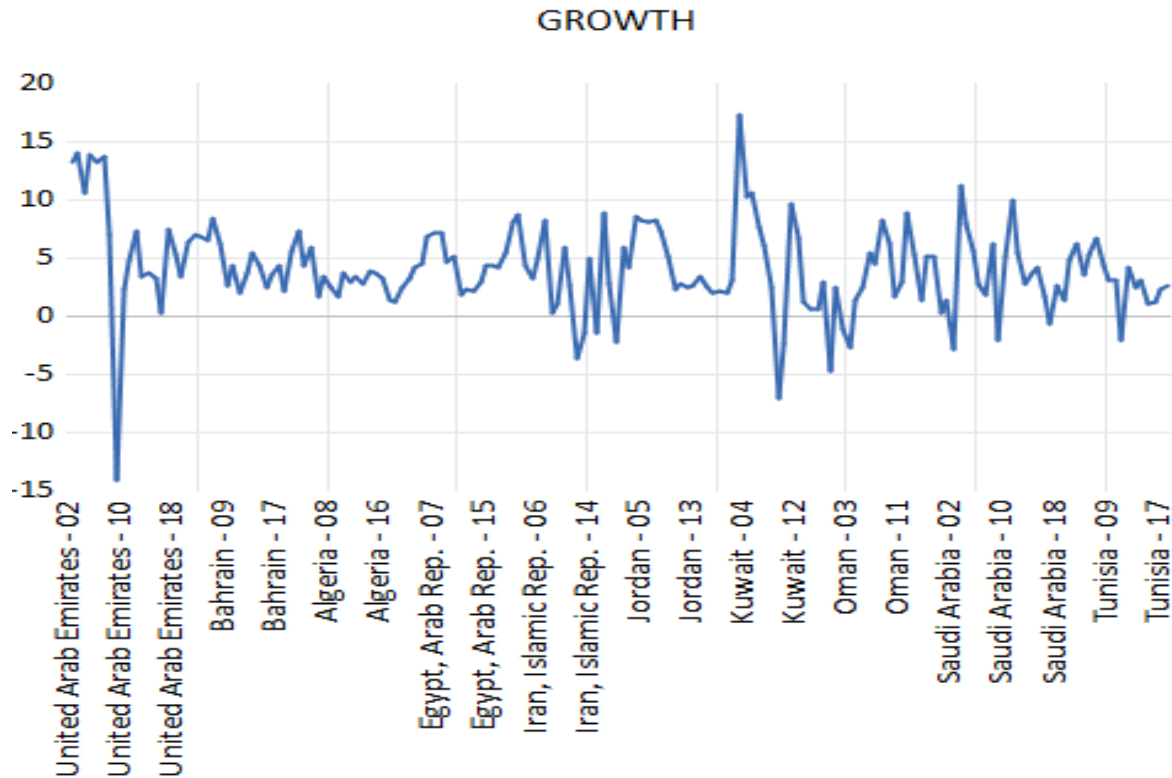
نمودار (۱): کیفیت نهادی در کشورهای منتخب منا

منبع: بانک جهانی

مقدار شاخص حکمرانی برای ایران در محدوده $1/2$ - نوسان می‌کند. پس از ایران، مصر ضعیف‌ترین عملکرد را به خود اختصاص داده است.

نمودار (۲)، به رشد اقتصادی در کشورهای منتخب اختصاص دارد.

با توجه به نمودار (۱)، امارات متحده عربی بهترین وضعیت را از نظر کیفیت نهادی در کشورهای منتخب دارد. به طوری که مقدار عددی شاخص برای این کشور در بازه $4/8$ الی $8/8$ قرار دارد و از سال ۲۰۱۰ به بعد روندی صعودی را در پیش گرفته است. در بین کشورهای مورد بررسی، ایران ضعیف‌ترین عملکرد را از نظر کیفیت نهادی دارد. به طوری که

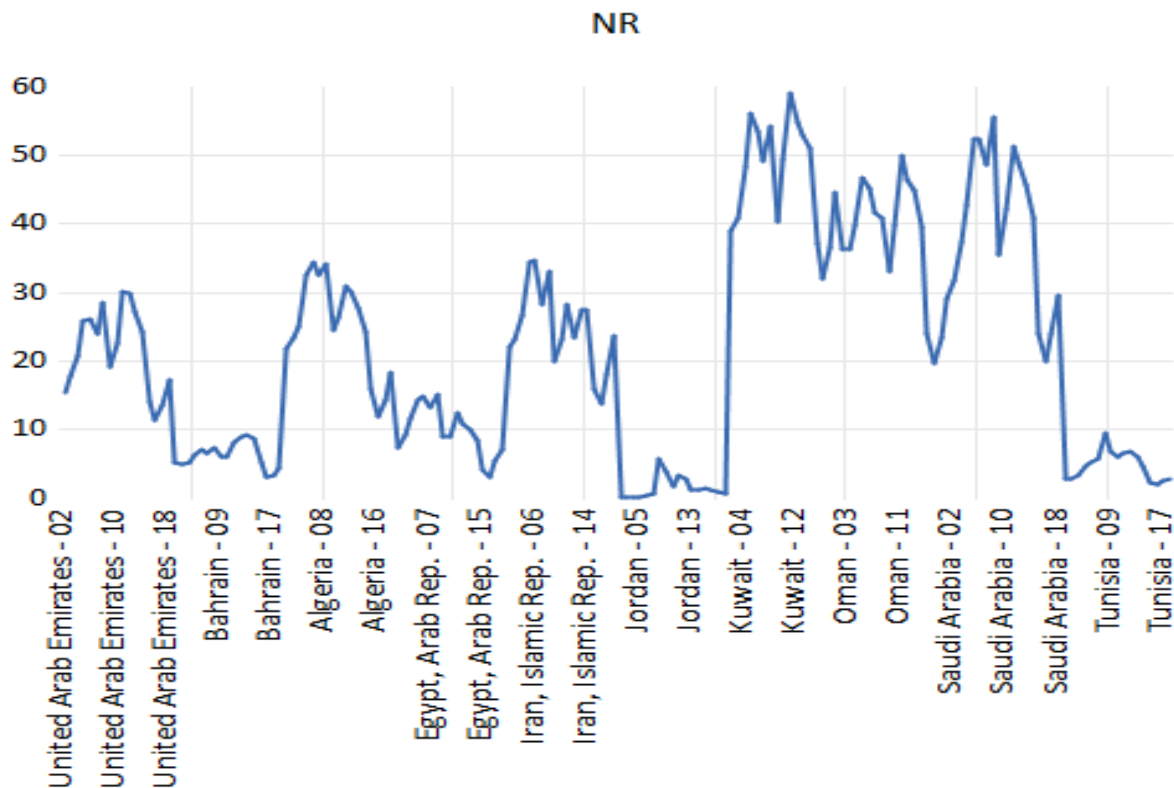
نمودار (۲): رشد اقتصادی در کشورهای منتخب منا

منبع: بانک جهانی

رخ داده است که می‌توان آن را به شدت و ضعف تحریم‌های بین‌المللی نسبت داد.

بررسی سری زمانی رانت منابع طبیعی به تفکیک کشورهای منتخب منا، موضوع نمودار (۳) است.

همان‌طور که در نمودار شماره (۲) مشاهده می‌شود، کشورهای منتخب منا نوسان نسبتاً زیادی را در رشد اقتصادی دارند. در این میان، امارات متحده عربی و کویت به ترتیب دارای کم‌ترین و بیش‌ترین مقدار تجربه رشد اقتصادی در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۰۴ هستند. مقادیر حداقل و حداکثر رشد اقتصادی برای ایران به ترتیب ۳/۷- و ۸/۸ در سال‌های ۲۰۱۲ و ۲۰۱۶

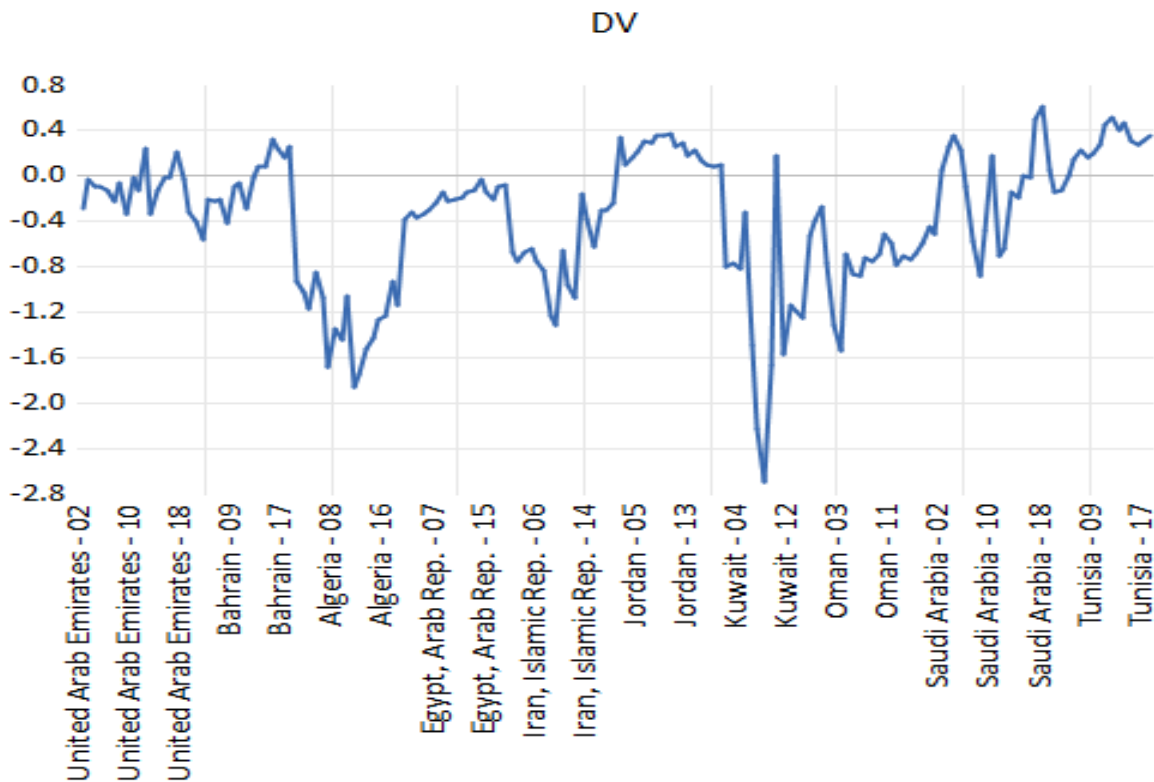
نمودار (۳): رانت منابع طبیعی در کشورهای منتخب منا

منبع: بانک جهانی

ایران از رانت منابع طبیعی در دامنه ۱۳/۷ و ۳۳/۲ قرار دارد.

در نمودار (۴) شاخص پیچیدگی اقتصاد برای کشورهای منتخب به تصویر کشیده شده است.

با توجه به نمودار فوق، کویت و عمان و عربستان سعودی به ترتیب بیشترین دارندگان رانت منابع طبیعی محسوب می‌شوند. این مهم به دلیل نقش ویژه نفت در کشورهای مذکور است. کمترین برخورداران نیز اردن و تونس هستند. برخورداری

نمودار (۴): شاخص پیچیدگی اقتصاد در کشورهای منتخب منا

منبع: اطلس پیچیدگی

۴٫۲ برآورد الگو

با توجه به آنچه در مبانی نظری مطرح شد، بخش حاضر به برآورد الگوی رگرسیونی تحقیق اختصاص دارد. این مهم، در جدول شماره (۱) ذکر شده است.

بر اساس داده‌های به کار گرفته شده در نمودار (۴)، کویت پایین‌ترین مقدار را در شاخص پیچیدگی دارد. عربستان سعودی از سال ۲۰۰۹ به بعد روندی صعودی و رو به رشد را در پیچیدگی اقتصاد داشته است.^۱

آمار توصیفی داده‌های مربوط به ایران در پیوست ارائه شده است.^۱

جدول شماره (۱): نتیجه برآورد الگوی تحقیق

متغیر	ضریب	انحراف معیار	آماره آزمون	سطح احتمال
GDP (-1)	۰/۳۲	۰/۰۰۵	۵۹/۷۴	۰/۰۰
NR	-۰/۱۲	۰/۰۰۳	۳۴/۱۴	۰/۰۰
DIV	۲/۰۳	۰/۱۸	۱۱/۳۴	۰/۰۰
QI	۴/۲	۰/۲۷	۱۵/۷۶	۰/۰۰
DIV*NR	۰/۰۱	۰/۰۰۳	۳/۴۱	۰/۰۰
NR*QI	۰/۰۶	۰/۰۱	۶/۲۷	۰/۰۰

آماره آزمون آرلانو - باند برای خودهمبستگی مرتبه اول: ۲/۷۵ - (سطح معنی‌داری: ۰/۰۰)
 آماره آزمون آرلانو - باند برای خودهمبستگی مرتبه اول: ۰/۹۱ (سطح معنی‌داری: ۰/۳۸)
 آماره J برای صحت ابزارها: ۸۹/۹۴ (سطح معنی‌داری: ۰/۵۷)

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به نتایج به دست آمده از برآورد رابطه شماره (۱):

رانت منابع طبیعی اثر منفی و معنی‌داری بر رشد اقتصادی در کشورهای منتخب منا ندارد. بنابراین، نمی‌توان فرضیه نفرین منابع را نسبت دادن کنده رشد اقتصادی به اثرگذاری معکوس رانت منابع طبیعی را رد کرد. با توجه به ضریب به دست آمده، با افزایش ۱ واحدی در رانت منابع طبیعی، رشد اقتصادی ۰/۱۲ واحد کاهش می‌یابد. با توجه به نتایج به دست آمده، دیدگاه گیلفسون (۲۰۰۴) مبنی بر این‌که برخورداری از منابع طبیعی باعث ضعف سرمایه انسانی و نرخ پایین سرمایه‌گذاری می‌شود و در نتیجه آن رشد اقتصادی را به طور منفی تحت تأثیر قرار می‌دهد قابل پذیرش است. در نقطه مقابل، ایده برونشوایلر و بالت (۲۰۰۸) که با تفکیک میان فراوانی و وابستگی منابع طبیعی را الزاماً عاملی شوم معرفی نمی‌کنند، برای کشورهای منتخب منا مصداق ندارد.

طبیعی به طور منفرد منجر به رو به زوال رفتن کیفیت نهادی می‌شود و از این طریق رشد اقتصادی کاهش می‌یابد. علاوه بر این، کیفیت نهادی نقشی تعیین کننده در اثرگذاری رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی ایفا می‌کند. بنابراین، ارتقای کیفیت نهادی می‌تواند آثار نفرین منابع طبیعی را خنثی نماید. به عبارت دیگر، هر چه کیفیت نهادی از وضعیت بهتری برخوردار باشد، می‌توان انتظار داشت منابع طبیعی به طرز صحیحی به بهره‌برداری رسیده و رشد اقتصادی را با شدت بیش‌تری تحت تأثیر قرار دهد. بنابراین، می‌توان گفت ارتقای کیفیت نهادی و تعامل آن باعث می‌شود بهره‌برداری مناسبی از منابع طبیعی صورت گیرد که در پرتو آن رشد اقتصادی بهبود خواهد یافت. افزون بر این، ارتقای کیفیت از بروز پدیده نفرین منابع در کشورهای منتخب جلوگیری می‌کند. این نتیجه، با آن‌چه مهرآرا و کیخا (۱۳۸۷) و فاگیمی و کوتی (۲۰۲۲) گزارش کرده‌اند هم راستا است.

ضریب به دست آمده برای متغیر تعاملی شاخص پیچیدگی و رانت منابع طبیعی نیز مثبت و معنی‌دار است. به عبارت دیگر، با تنوع و پیچیدگی اقتصاد، اثرگذاری منفی رانت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی از طریق بیماری هلندی کاهش خواهد

برای آزمون یکی از توضیحات مهم نفرین منابع طبیعی، اثر تعاملی کیفیت نهادی و منابع طبیعی بر رشد اقتصادی توسط متغیری مجزا مورد آزمون قرار گرفت. با توجه به این‌که ضریب به دست آمده مثبت و معنی‌دار است، می‌توان ادعا کرد رانت منابع

پدیده نفرین منابع و متعاقب آن به بیماری هلندی مرتبط می‌دانند و برخی ریشه آن در کیفیت نامناسب وضعیت نهادی جست‌وجو می‌کنند. از این رو، تحقیق حاضر سعی کرد این دو دیدگاه را برای کشورهای منتخب منطقه منا برای دوره ۲۰۱۸ - ۲۰۰۲ بررسی نماید. نتایج نشان داد منابع طبیعی اثرگذاری منفی و معنی‌داری بر رشد اقتصادی داشته است. اما، اثرگذاری شاخص تنوع اقتصاد و تعامل آن با منابع طبیعی اثرگذاری مثبت و معنی‌دار بر رشد اقتصادی دارد. به طوری که می‌توان گفت با متنوع شدن اقتصاد آثار منفی رانت منابع طبیعی از بین رفته و برخورداری از منابع طبیعی می‌تواند رشد اقتصادی را تسریع بخشد. علاوه بر این، با بهبود اوضاع نهادی و اثر تعاملی آن با رانت منابع طبیعی، انتظار می‌رود رشد اقتصادی به طور مثبتی تحت تأثیر قرار گیرد. بر این اساس، می‌توان گفت آنچه که وفور منابع طبیعی را به فرصت و یا بلای منابع تبدیل می‌کند کیفیت نهادی و تنوع در اقتصاد است. در واقع، این که آیا وفور منابع منجر به بلای طبیعی می‌شود و یا رشد اقتصادی را تسریع می‌کند به کیفیت نهادی و تنوع اقتصاد کشور بستگی دارد.

بر این اساس، با توجه به مؤلفه‌های کیفیت نهادی می‌توان پیشنهاد کرد اعمال اصلاحات نهادی ناظر بر مؤلفه‌های حکمرانی شامل ثبات سیاسی، حاکمیت هر چه بیشتر قانون، پاسخ‌گویی و حق اعتراض می‌تواند باعث اثرگذاری مثبت منابع طبیعی بر افزایش رشد اقتصادی شود. بدون اصلاحات لازم در این زمینه و بهبود شاخص‌هایی که کیفیت نهادی را اندازه‌گیری می‌کنند، انتظار می‌رود منابع طبیعی قادر نباشد منجر به رشد اقتصادی شود. علاوه بر این، ایجاد تنوع در محصولات اقتصاد نیز الزامی برای مثبت شدن اثر منابع طبیعی بر رشد اقتصادی نیست و بهبود اوضاع کیفیت نهادی از طریق ارتقای مؤلفه‌های تشکیل دهنده آن در این مسأله پیش‌نیاز به شمار می‌رود.

یافت. بر این اساس، می‌توان انتظار داشت با متنوع شدن تولیدات و پیچیدگی اقتصاد کشورهای منتخب منا اثر مثبت منابع طبیعی بر رشد اقتصادی نمود پیدا کند. بنابراین، می‌توان دیدگاه (کارشناس و حکیمیان، ۲۰۰۵) را برای کشورهای منتخب منا پذیرفت. از این رو، رفع محدودیت در کالاهای تولیدی می‌تواند به بهبود رشد اقتصادی منجر شود.

لازم به ذکر است که ضرایب منفرد کیفیت نهادی و رانت منابع طبیعی مثبت است. به این مفهوم که هر دو متغیر می‌توانند رشد اقتصادی را به طور مثبت تحت تأثیر قرار دهند.

۵ جمع‌بندی و پیشنهادهای سیاستی

با توجه به این که منابع طبیعی همانند نیروی کار و سرمایه عوامل اساسی تولید محسوب می‌شوند، لذا انتظار می‌رود وفور آن به طور ذاتی موجب تسهیل و تسریع رشد اقتصادی شود، به طوری که مطالعات تجربی انجام شده طی قرن ۱۹ و نیمه اول قرن ۲۰ منابع طبیعی را به عنوان موتور رشد اقتصادی معرفی نموده است (براوو ارتگا و گرگوریا، ۲۰۰۵). این درحالی است که از اواسط قرن ۲۰ تاکنون یافته‌های تجربی به برخی شواهد در تناقض با این گزاره دست پیدا کرده‌اند. به طوری که از وفور منابع به عنوان عامل کندی رشد اقتصادی یاد شده است. به عبارت دیگر، در این دیدگاه ادعا می‌شود که به طور متوسط اغلب کشورهای ثروتمند از لحاظ منابع طبیعی شاهد رشد اقتصادی کندتری نسبت به کشورهای فاقد چنین منابعی هستند. مقایسه آماری از این دست سؤال‌های بنیادینی را در خصوص اثرگذاری منابع طبیعی بر کشورهای غنی از آن‌ها به ذهن متبادر می‌کند. تبار تاریخی این سؤالات در ادبیات اقتصاد با مناقشات بسیاری همراه است. به طوری که در یک تقسیم‌بندی کلی، برخی رشد کند اقتصاد در کشورهای برخورداری از رانت منابع طبیعی را به

¹ Bravo-Ortega and Jose De Gregorio

منابع

- Ahmadpourkacho, A., & Dahmardeh, N. (2019). The effect of financial development and institutional quality on economic growth in member countries of the organization for economic cooperation and development. *Journal of Economics and Regional Development*, 26(17), 33-62. (In Persian).
- Aljarallah, R. A., & Angus, A. (2020). Dilemma of natural resource abundance: A case study of Kuwait. *Sage Open*, 10(1), 2158244019899701.
- Allsadek, M., & Benhin, J. (2023). Natural resource curse: A literature survey and comparative assessment of regional groupings of oil-rich countries. *Resources Policy*, 84, 103741.
- Andersen, J. J., & Aslaksen, S. (2013). Oil and political survival. *Journal of Development Economics*, 100(1), 89-106.
- Arabmzar, A., Izadkhasti, H., & Beyghomhamadi, S. (2020). Effective Factors on the Quality of Governance in Countries with Natural Resource Rent: Simultaneous Panel Data Equation Approach. *Journal of Economics and Modeling*, 11(1), 121-151. (In Persian).
- Auty, R. M. (Ed.). (2001). *Resource abundance and economic development*. Oxford university press.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The quarterly journal of economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic Growth* McGraw-Hill. New York.
- Beck, T. (2011). Finance and Oil: Is there a resource curse in financial development?. *European Banking Center Discussion Paper*, (2011-004).
- Bravo-Ortega, C., & De Gregorio, J. (2007). The relative richness of the poor? Natural resources, human capital, and economic growth. *Lederman and Maloney*, 71-103.
- Brunnschweiler, C. N., & Bulte, E. H. (2008). The resource curse revisited and revised: A tale of paradoxes and red herrings. *Journal of environmental economics and management*, 55(3), 248-264.
- Caselli, F., & Michaels, G. (2013). Do oil windfalls improve living standards? Evidence from Brazil. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(1), 208-238.
- Collier, P., & Hoeffler, A. (1998). On economic causes of civil war. *Oxford economic papers*, 50(4), 563-573.
- Ebadi, J., & Nikoonesbati, A. (2013). Natural Resources, Institutions and Economic Development. *Institute for Management & Planning Studies*, 17(4), 127-144. (In Persian).
- Elbra, A. D. (2013). The forgotten resource curse: South Africa's poor experience with mineral extraction. *Resources Policy*, 38(4), 549-557.
- Esmaeili Razi, H., Ebrahimi, B., & Shirali, S. (2015). Impact of Oil Revenues on Economic Growth in Iran with Emphasis on Variations in Institutional Quality. *Iranian Economic Development Analyses*, 3(2), 81-108. (In Persian).

- Fagbemi, F., & Kotey, R. A. (2022). Interconnections between governance shortcomings and resource curse in a resource-dependent economy. *PSU Research Review*, (ahead-of-print).
- Jalili, Z., Bishak, M. R. S., Azad, M. A. M., Salmani, B., & Haghighat, J. (2019). Resource-economic growth nexus, role of governance, financial development, globalization, and war. *Journal of Economic Integration*, 34(3), 520-545.
- Gohari, L., Karimi Moughari, Z., & Zaroki, S. (2018). An interactive effect of institutional quality and banking development on economic growth: the applied of financial combined indicator. *Quarterly Journal of Applied Theories of Economics*, 5(1), 183-212. (In Persian).
- Gylfason, T. (2006). Natural resources and economic growth: From dependence to diversification. *Economic liberalization and integration policy: Options for Eastern Europe and Russia*, 201-231.
- Hoeriyah, L., Nuryartono, N., & Pasaribu, S. H. (2022). Economic complexity and sustainable growth in developing countries. *Economics Development Analysis Journal*, 11(1), 23-33.
- Karshenas, M., & Hakimian, H. (2005). Oil, economic diversification and the democratic process in Iran. *Iranian Studies*, 38(1), 67-90.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2010). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5430.
- Kolstad, I., & Wiig, A. (2016). Does democracy reduce corruption?. *Democratization*, 23(7), 1198-1215.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2011). The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues1. *Hague journal on the rule of law*, 3(2), 220-246.
- Leite, M. C., & Weidmann, J. (1999). Does Mother Nature corrupt? *Natural resources, corruption, and economic growth*. International Monetary Fund.
- Majidzadeh, F., & Dahmardeh, N. (2023). Investigating the role of institutional quality in the impact of natural resource rents on Iran's financial development. *Economic Growth and Development Research*, 13(49), 122-107. (In Persian).
- Mansoorabadi, S., & Khodaparast shirazi, J. (2019). The impact of natural resource abundance on economic growth and the role of quality institutions. *Journal of agricultural economics research*, 11, 175-192. (In Persian).
- Matallah, S., & Matallah, A. (2016). Oil rents and economic growth in oil-abundant MENA countries: Governance is the trump card to escape the resource trap. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 18(2).
- Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. *The economic journal*, 116(508), 1-20.
- Mehrara, M., & Keykha, A. (2009). Institutional Quality, Economic Growth and Oil Revenues in Oil Dependent Countries during the Period 1975-2005: A Panel Cointegration

- Approach. *Journal of quantitative economics*, 5(4 (19)), 55-79. (In Persian).
- Mohammadi Khyareh, M., & Zivari, A. (2022). The Impact of Economic Complexity on Economic Growth in N-11 Countries: A Panel ARDL Approach Study. *Journal of Economic Research*, 22(86), 185-219. (In Persian).
- Mohammadzadeh, Y., Daneshjafari, D., & Majidi, S. Y. (2012). Institutional Quality, Human Capital and Resource Curse Hypothesis (Case Study: Petroleum Exporting Countries). *The Economic Research (Sustainable Growth and Development)*, 11 (4), 127-157. (In Persian).
- Mostolizadeh, S. M., & Salimi, L. (2021). Relationship between economic complexity index and human development index in developed and developing countries. *Journal of Economic Research (Tahghighat-E-Eghtesadi)*, 55(4), 853-886. (In Persian).
- Naser, A. H. (2020). *The Curse of Natural Resources, Quality of Institutions, and Economic Growth: The Case of MENA Countries*. Southern Illinois University at Carbondale.
- Olken, B. A., & Pande, R. (2012). Corruption in developing countries. *Annu. Rev. Econ.*, 4(1), 479-509.
- Parlee, B. L. (2015). Avoiding the resource curse: indigenous communities and Canada's oil sands. *World Development*, 74, 425-436.
- Ramsay, K. W. (2011). Revisiting the resource curse: natural disasters, the price of oil, and democracy. *International Organization*, 65(3), 507-529.
- Robinson, J. A., Torvik, R., & Verdier, T. (2006). Political foundations of the resource curse. *Journal of Development Economics*, 79(2), 447-468.
- Ross, M. (2000, March). Does resource wealth cause authoritarian rule. In *annual meeting of the American Political Science Association*, August.
- Ross, M. L. (2011). Will oil drown the Arab Spring: Democracy and the resource curse. *Foreign Aff.*, 90, 2.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1997). Fundamental sources of long-run growth. *The American economic review*, 87(2), 184-188.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1999). The big push, natural resource booms and growth. *Journal of Development Economics*, 59, 43-76.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. *European Economic Review*, 45(4-5), 827-838.
- Sala-i-Martin, X. (1997). I just ran four million regressions. *The American Economic Review*, 87, 178-183.
- Sala-i-Martin, X., & Subramanian, A. (2013). Addressing the natural resource curse: An illustration from Nigeria. *Journal of African Economies*, 22(4), 570-615.
- Stojkoski, V., & Kocarev, L. (2017). The relationship between growth and economic complexity: evidence from Southeastern and Central Europe. MPRA paper No. 77837.
- Valihi, A., Mousavi, S N., & Aminifard A. (2022). Oil dependence, institutional quality and economic growth: A panel vector autoregression approach. *Quarterly Energy*

Economics Review. 18 (72). 59-87. (In Persian).

Vicente, P. C. (2010). Does oil corrupt? Evidence from a natural experiment in West Africa. *Journal of development Economics*, 92(1), 28-38.

Zhu, S., & Li, R. (2017). Economic complexity, human capital and economic growth: empirical research based on cross-country panel data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828.

پیوست

جدول (الف): آمار توصیفی متغیرها برای اقتصاد ایران

متغیر	میانگین	میانه	حداکثر	حداقل
GDP	۳/۲۲	۳/۱۹	۸/۸۱	-۳/۷۵
NR	۲۴/۹۳	۲۳/۶۵	۳۴/۷۵	۱۳/۶۷
DIV	-۰/۶۸	-۰/۶۸	۳۴/۷۵	۱۳/۶۷
QI	-۰/۹۸	-۱	-۰/۷۶	-۱/۲۳

منبع: یافته‌های تحقیق